

daha isabetli bir bilgi vasıtası kabul etmiştir (*Yeni İlm-i Kelâm*, s. 59). Kelâm âlimlerine göre bir naklî delil akfî delil ile çelişirse akfî delil tercih edilir ve naklî onun ışığı altında te'vile tâbi tutulur. Zira naklî delil akfî delilin önüne geçirilirse naklin doğruluğunu kanıtlama imkânı kalmaz.

Akaid sahasında kullanılan delillerin âlim-cahil herkesi ilgilendirdiğini, dolayısıyla bu konudaki delillerin klasik mantık ilmini bilmeyenlerce anlaşılamayacak olan mantıkî kıyas formunda getirilmemesi gerektiğini savunan İbn Teymiyye ile onun görüşünü paylaşan diğer âlimlerin delile bakışları oldukça farklıdır. Onlara göre herhangi bir konuya ilişkin delilin bilgi ifade etmesi için mantıkî kıyas formuna sokulması, konunun anlaşılmasını güçleştireceği gibi bazı yanlış sonuçların doğmasına da sebep olabilir. Üstelik ta'lîlî kıyas formundaki bir delil, büyük ölçüde mevcut bilgiyi sonuç olarak sunmaktan başka fikrî bir değer taşımaz, bu sebeple de önceden bilinmeyen bir hususu kanıtlamış olmaz (*Nakẓü'l-mantık*, s. 165). Selef âlimlerine göre delil şer'î, naklî ve akfî olmak üzere üç gruba ayrılır. Kelâm âlimlerinde yapılan taksimin aksine şer'î delil naklî delilden ayrıdır. Zira şer'î delil, naklî ve akfî delil türlerini içine alan daha geniş kapsamlı bir muhtevaya sahiptir ve kelâmcıların zannettiği gibi gerçekliğinin kanıtlanması sadece onu haber verenin doğruluğunu bilmeye bağlı değildir; aksine, gerçekliğine ilişkin akfî deliller şeriatın esasını teşkil eden Kur'an-ı Kerim'de mevcuttur. Hatta onda akfî delillerin türlerine ilişkin temel bilgilere yer verilmiştir. Ne var ki bunlar klasik mantık ilminin kurallarına göre değil herkesin anlayabileceği tabii mantık esaslarına göre düzenlenmiştir (İbn Teymiyye, *Muvâfaqatü şahîhî'l-menkûl*, I, 44; Sü-yûtî, I, 456). Selef âlimlerine göre şer'î deliller kesin bilgi ifade ederken şer'î olmayan akfî ve naklî deliller böyle değildir. Bunların bir kısmı yakînî, bir kısmı da zannî, hatta bütünüyle yanlış olabilir. Zira şer'î olmayan delillerin kesinlerini zannî olanlarından ayırt etmek için objektif bir ölçü yoktur. Özellikle akfî deliller alanında farklı ölçüler kabul edilmekte ve birbirleriyle çelişen iki zıt delile bile farklı düşüncülerce kesin delil nazarıyla bakılabilmektedir. Şu halde bir akfî delilin doğruluğunu belirlemek için yapılmaz bir ölçüye ihtiyaç vardır ki bu

da mutlak hakikat olan şer'î delildir. Bundan dolayı Kur'an delilleri diğer bütün delillerden üstündür, doğrulukları herhangi bir sebeple sona ermeyeceğinden de her zaman geçerlidir. Kesin delillerin birbiriyle çelişmeyeceğini dikkate alan Selef âlimlerine göre Kur'an delillerine aykırı bilgiler ihtiva eden bir delil eğer akfî ise dayandığı ilke açık değil, naklî ise sahih değildir. Sonuç olarak akfî delillerle naklî deliller arasında herhangi bir çelişkiden söz edilemez (İbn Teymiyye, *Der'ü te'aruzî'l-'aql ve'n-nakl*, I, 198-200).

Kelâm ilminde, İslâm akaidinin hangi esaslardan ibaret olduğunu ve bunların hangi akfî temellere dayandığını belirlemek amacıyla üzerinde durulan delil ihtilâflı konuların çözümlenmesini sağlayan bir vasıta olarak görülmüş, bir iddianın doğruluğunu veya yanlışlığını kanıtlamak için mutlaka başvurulması gereken bir esas kabul edilmiştir. Delil kavramı etrafında yürütülen tartışmaların odak noktasını, onun klasik mantıkta benimsenen kıyas formunda mı, yoksa herkesin doğuştan sahip olduğu basit bir mantık üslûbu içinde mi sunulmasının gerektiğidir. Âlimlerin çoğunluğu birinci sikkı tercih etmiştir. Kelâm âlimlerince geliştirilen delilleri eleştiren filozof İbn Rüşd'e göre (*el-Keşf*, s. 54, 63), itikadî konularda birleşik deliller yerine tek öncüllü basit deliller kullanmak hem bilginlerin hem de avamın anlayıp faydalanması açısından daha uygun görünmektedir. Âlimler arasındaki önemli bir tartışma konusunu da naklî delillerin akfî delillere tâbi kınlanması ve naklî delillerin değeri meselesi oluşturmıştır. Allah'ın her şeyi ilmiyle kuşattığı, bilgisinin her türlü eksiklik ve yanlışlıktan münezzehe olduğu, ayrıca insanlara zannî bilgilerden kaçınmalarını emrettiği dikkate alınırsa naklî delillerin, dolayısıyla Kur'an'daki bütün delillerin kesin bilgi ifade ettiğini savunan görüşün daha isabetli olduğunu söylemek mümkündür.

BİBLİYOGRAFYA :

Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "dîl" md.; M. F. Abdülbâkî, *Mu'cem*, "dîl" md.; Wensinck, *Mu'cem*, "dîl" md.; Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 4; İbn Fûrek, *Mücerredü makâlât*, s. 286; Bâkullânî, *et-Tevhîd* (İmâdüddin), s. 33-34; Kâdî Abdülcebbar, *Fazlû'l-i'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile* (nşr. Fuad Seyyid), Tunus 1393/1974, s. 138-139; İbn Hazm, *el-Fasl* (Umeyre), I, 40-42; a.mlf., *el-Uşul ve'l-furûc*, Beyrut 1404/1984, s. 43; Cüveynî, *el-İrşâd* (Muhammed), s. 8, 359-360; Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-mustakim*

(*Mecmû'atü'r-resâ'il li'l-İmâm el-Ğazzâlî* içinde), Beyrut 1406/1986, III, 6-58; a.mlf., *el-İk-tisâd*, s. 14; a.mlf., *Mi'yârü'l-ilm*, s. 61-62, 131, 164, 193, 245-246; a.mlf., *el-Müstasfâ*, I, 47, 49, 52-53; İbn Rüşd, *el-Keşf 'an menâhi-ci'l-edille*, Beyrut 1402/1982, s. 47, 54-57, 62-63; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, XX, 138-139; a.mlf., *el-Metâlibü'l-'âliye* (nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ), Beyrut 1407/1987, I, 239; a.mlf., *Me'âlimü usûl'd-dîn* (nşr. Tâhâ Abdürraûf Sa'd), Kahire, ts. (Mektebetü'l-Küliyyâtü'l-Ezheriyye), s. 24; Âmidî, *el-Beyân* (nşr. H. Mahmûd eş-Şâfiî), Kahire 1403/1983, s. 89; Tûsî, *Telhîşü'l-Muhasşal*, Tahran 1359/1980, s. 66-68; İbn Teymiyye, *Muvâfaqatü şahîhî'l-menkûl li-şarhi'l-ma'kûl*, Beyrut 1985, I, 44, 51, 53, 77, 78, 156; a.mlf., *Der'ü te'aruzî'l-'aql ve'n-nakl* (nşr. M. Reşad Sâlim), Riyad 1399/1979, I, 175, 183, 198-200; V, 277, 278, 328-332, 335; a.mlf., *Nakẓü'l-mantık*, Kahire 1951, s. 165; Şâtîbî, *el-Muvâfaqât*, I, 35; III, 20, 52-53; Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâşid*, I, 25; Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, Beyrut 1403/1983, s. 104; a.mlf., *Şerhu'l-Mevâkıf*, I, 131-156; Beyâzîzâde, *İşârâtü'l-merâm*, s. 42, 46, 47, 50, 349; Sü-yûtî, *İ'câzû'l-Kur'an* (nşr. Ali M. el-Bicâvî), Kahire 1973, I, 456; Âlûsî, *Rahu'l-me'ânî*, I, 141; Tehânevî, *Keşşâf*, II, 492-497; İsmâil Hakkı Bursevî, *Furûku Hakkâk*, İstanbul 1308, s. 144, 147; İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, s. 45-46, 59; Reşîd Rızâ, *Tefsîrû'l-menâr*, III, 226; X, 434; XI, 364-365, 456; A. Abdülfettâh el-Mağribî, *İlmâmü ehli's-sünne ve'l-cemâ'a Ebû Manşûr el-Mâtürîdî*, Kahire 1405/1985, s. 72-73; Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmî: Giriş*, İstanbul 1981, s. 72-73; Ali eş-Şâbî, *Müşkiletü ef'âli'l-'ibâd (el-Mu'tezile beyne'l-fikr ve'l-'amel içinde)*, Tunus 1979, s. 70; Ebû Lübâbe Hüseyin, *Mevkûfû'l-Mu'tezile mine's-sünne (a.e. içinde)*, s. 113, 126; Yusuf Şevki Yavuz, *Kur'an-ı Kerîm'de Tefekkür ve Tartışma Metodu*, İstanbul 1983, s. 22, 26, 126-135, 184-194; a.mlf., *İslâm Akaidinin Üç Şahsiyeti*, İstanbul 1989, s. 95; Abdurrahman Habenneke el-Meydânî, *Da'abittü'l-ma'rife*, Dimaşk 1408/1988, s. 25, 298-304; Tj. De Boer, "Kıyâs", *İA*, VI, 780-785; S. van den Bergh, "Dalîl", *EI²* (İng.), II, 101-102.

YUSUF ŞEVKİ YAVUZ

□ FIKIH. Fıkıh usulü ile mantık ve kelâm ilimlerinin yakın münasebeti sebebiyle İslâm hukukunda delilin tanımı için bu ilimlerin tanım ve kavramlarından geniş ölçüde faydalanılmıştır. Delilin İslâm hukukunda biri geniş, diğeri dar olmak üzere iki tanımı vardır. İslâm hukukçularının çoğunluğuna ve bilhassa fukaha ekolüne mensup usulcülere göre delil, "üzerinde doğru düşünmek suretiyle haberî bir sonuca (matlûb-ı haberî) ulaşılması mümkün olan şey"dir. Delil ile ulaşılan bilgi kat'î olabileceği gibi zannî de olabilir. Bu delilin geniş kapsamlı tanımıdır. Ebû'l-Hüseyin el-Basrî, Gazzâlî, Fahreddin er-Râzî, Seyfeddin el-Âmidî, Beyzâvî gibi kelâm ekolüne men-

sup usulcüler ise ilim-zan ayrımı yaparak kat'î bilgiye (ilim) ulaştırana delil, zannî bilgiye ulaştırana da emâre demeyi tercih etmişlerdir. Bu takdirde delil daha dar kapsamlı olarak "üzerinde doğru düşünülüyorsa" şeklinde tanımlanabilir. Delilin tarifinde yer alan "haberî sonuç" tabiriyle doğrulanabilir (tasdikî) bilgiler kastedilir ve mantıktaki "tasavvur" kavramı tarifi dışında bırakılmak istenir. İslâm hukuku açısından ifade edilecek olursa tarifte geçen haberî sonuçtan maksat şer'î hükümdür. Böylece delil daha açık bir ifadeyle "şer'î ve amelî bir hükme götüren şey" tarzında tarif edilebilir. Bunun için de İslâm hukukçuları hem şer'î hükümün çıkarıldığı aslı, hem de şer'î hüküm elde etmede kullanılan yöntem ve genel prensipleri delil olarak adlandırmışlar. Nitekim asıl ve delil kelimelerinin zaman zaman eş anlamlı olarak kullanılması, usûl-i fıkıhın da "fıkıhın delilleri" olarak anlaşılması bunu teyit eder (Ebû İshak eş-Şîrâzî, I, 161).

Şer'î hükümle şer'î delil arasında sıkı bir bağ mevcut olup dinî literatürde şer'î delil deyince İslâm şeriatına ait hükümlerin doğrudan veya dolaylı olarak elde edildiği tafsîlî ve icmâlî deliller anlaşılır. Esasen İslâm hukukunun da ana konusu, bir bakıma şer'î hükümle şer'î delilden ve bu ikisi arasındaki bağdan ibarettir. Tafsîlî, diğer bir ifadeyle cüz'î deliller, özel bir meseleyle ilgili belirli bir şer'î hükümü bildiren delillerdir. Meselâ domuz etinin, kendiliğinden ölen hayvanın etinin haramlığını bildiren (el-Mâide 5/3), boşanan kadının iddet süresinden bahseden (el-Bakara 2/231), miras paylarını belirleyen (en-Nisâ 4/11-12) âyetler, ortak ve komşunun şüf'a hakkından söz eden hadisler (Buhârî, "Şüf'a", I; Şevkânî, V, 372-378), münferit konularda şer'î hüküm bildirmeleri bakımından birer tafsîlî delildir. İcmâlî deliller ise şer'î hükümlerin genel kaynaklarıdır. Bunlar da ilk planda "edille-i erbaa" veya "edilletü'l-ahkâm" denilen kitap, sünnet, icmâ ve kıyastır. Sahâbe sözü, istihsan, istislâh gibi diğer icmâlî deliller bu dört ana delilin kapsamına dahil edilir. Söz konusu dört delil, bir bakıma bütün şer'î delilleri temsil eden ve bütün şer'î hükümlerin kaynağını oluşturan bir konumda görüldüğünden, İslâm hukukunda ele alınan her konu ve varılan her hü-

küm mümkün olduğu ölçüde bu dört delille ayrı ayrı desteklenmek istenir.

Muhtelif usul ve fûrû kitaplarında "bizim delilimiz, bu meselenin delili" gibi ifadelerle sık sık rastlanır. Bu ifadelerle çok defa şer'î hükme kaynaklık eden tafsîlî delil, bazan da icmâlî ve küllî delil veya bunlardan hüküm elde etmede kullanılan metot ve kaideler kastedilir. Hatta zaman zaman delil ile, yeni bir hükme götüren veya onu destekleyen belli ölçüde doğrulanmış bir önceki hüküm ve önermelerin kastedildiği de olur. Bu son anlayış delilin mantık ilmindeki tanımına da uygundur. Diğer bir ifadeyle delil ile ulaşılan sonuç başka yeni bir sonuç için delil olabilmekte ve bu ileriye doğru böylece devam etmektedir. Âyet ve hadislerin fikhî meselelerde delil olarak anılması ve kullanılmasının yanı sıra âyet ve hadislerden hüküm elde etmede kullanılan istihsan, istislâh, sedd-i zerâî, örf, aslî ibâha, ihtiyat gibi metot ve kaidelerin de delil olarak adlandırılması bu sebeptir. Çünkü hukukçu burada, bu nevi yöntem ve usul kurallarını yeni bir hükme götüren bir araç olarak değerlendirmektedir.

Şer'î delillerin en çok bilinen ayırımlarından birisi de naklî-aklî veya sem'î-aklî ayırımıdır. Naklî deliller, oluşumunda müctehidin katkısı olmayıp şâri'den nakledilen şer'î asıllardır. Bunlar da Kitap ve Sünnet'ten ibarettir. Bu ikisi, sadece doğru haber verenden işitilmekle bilinmesi sebebiyle "sem'î deliller" diye de anılır. İslâm öncesi şeriatlar da netice itibarıyla Kur'an ve Sünnet'in bilgi vermesine dayandığından bu iki delil içerisinde mütalaa edilir. Diğer delillere gelince, naklî delilin tanımında şâri'den nakledilmesi, oluşumunda müctehidin (aklın) rolünün bulunmaması, nakil yoluyla bilinebilmesi gibi kısmen farklı kriterler kullanılmakta, bu sebeple de icmâ, sahâbe sözü ve örfün naklî delil sayılıp sayılmaması benimsenen kriterlere göre değişebilmektedir. Naklî delil, "müctehidin, bir diğer ifadeyle aklın katkısı olmadan şâri'den nakledilmiş olması" ölçüsüyle tanımlandığında sadece Kitap ve Sünnet'in naklî delil sayılması mümkün olur. Hatta Hz. Peygamber'in kendi ictihadına dayanan bazı sünnet nevilerinin naklî delil sayılmaması bile düşünülebilir. Bunun yanında bir nevi kolektif ictihad ve ümmetin ortak kabul veya reddi niteliğini taşıyıp oluşumunda re'y ve ictihadın ağırlık kazandığı icmâ ile sahâ-

benin ictihadî görüşü mahiyetindeki sahâbe sözünün naklî delil sayılması doğru olmaz. Fakat naklî delil ile "hukuk ekollerinin oluşum dönemine kadar nakil yoluyla aktarılan bilgi kaynakları" kastediliyorsa, o takdirde sahâbe ve tâbiîn icmâını, sahâbe sözünü, hatta nasın üzerine bina edilen Hz. Peygamber dönemi örfünü naklî delil saymak mümkündür. Öte yandan icmâin ve sahâbe sözünün naklî delil sayılması, ilk dönem icmâının ve bütünyle sahâbe sözlerinin sonrakilerce tartışılmasını önleme, Kur'an ve Sünnet'in açık bıraktığı yerde bu iki kaynağın ümmeti birleştirici bir rol üstlenmesini sağlama gibi bir amaçla da izah edilebilir.

Aklî deliller ise naklî delil ile bağlantılı olmakla birlikte aklî muhakeme ve beşerî yorumun ağırlıkta olduğu, oluşmasında müctehidin katkısının bulunduğu delillerdir. Diğer bir ifadeyle şer'î-aklî delil, müctehidin naklî delillerin dolaylı ifadelerini, genel ilke ve amaçlarını veya boş bıraktığı alanları gözeterek yeni şer'î hükümler elde etmede kullandığı istidlâl metotları ve akıl yürütmeleleridir. Bu zihnî faaliyetin genel adı kıyastır; re'y, ictihad, istinbat, istidlâl gibi terimler de buna yakın anlamlar taşır. İstihsan, istislâh, istishâb, sedd-i zerâî gibi deliller bu grupta mütalaa edilir.

Şer'î delillerin naklî-aklî ayırımı, her ne kadar bunların elde ediliş ve oluşum tarzına bağlı görünüyorsa da yeteri kadar net değildir. Üstelik bu ayırımın önemli sonuçları da yoktur. Çünkü her bir grubun diğeriyle sıkı bir ilişkisi vardır. Nitekim Kur'an ve Sünnet'in ibtidâen delil olarak kabulü, hükümlerinin anlaşılması ve dolaylı ifadelerinden hüküm çıkarılması aklî istidlâle ihtiyaç hissettirdiği gibi aklî delillerin de şer'î delil grubuna girebilmesi için nakil ile özel veya genel bir bağlantısının bulunması gerekir. Bu bakımdan aklî delilleri, nakil tarafından müsaade edilmiş ve muteber addedilmiş olmaları, naklin ilke ve amaçlarına dahil bulunmaları veya naklî delilleri işletme aracı olmaları gibi gerekçelerle nakil çerçevesinde düşünmek mümkün olduğu gibi bütün naklî delilleri genel yöneliş itibarıyla kitaba irca edip Kur'an'ı "aslü'l-usûl" olarak nitelemek mümkündür (Gazzâlî, I, 100; Şâtıbî, III, 41-42).

Şer'î delillerin bir başka ayırım ve değerlendirmesi de sübût ve delâlet yö-

nündendir. Kur'an'ın Allah'tan Peygamber'e gelişinde ve bizlere kadar naklinde hiçbir şüphe ve kesinti olmadığından bütün âyetler sübût yönünden yani kaynağına aidiyetleri bakımından kat'îdir. Hadisler ise belli türleri hariç sübût yönünden genelde zannîdir. Bu ayırımların sonucu olarak naklî deliller sübût ve delâleti kat'î, sübût kat'î delâleti zannî, sübût zannî delâleti kat'î, sübût da delâleti de zannî şeklinde dördü bir ayırım ve derecelendirmeye tâbi tutulur. Bu aynı zamanda deliller ve delillerin alt türleri arasındaki hiyerarşiyi ve çatışma halinde hangisinin öncelik taşıyacağını belirlemeye de yardımcı olur. Şer'î deliller, hükme delâletinin kuvvetine göre kat'î ve zannî şeklinde ikiye ayrılır. Kendisinden şer'î bir hükmün açıkça anlaşıldığı ve başka türlü anlaşılmasının doğru olmayacağı deliller delâleti kat'î, dolaylı şekilde hüküm bildiren, yorum ve izaha muhtaç olanlar da delâleti zannî delillerdir. Kur'an ve Sünnet'te her iki nevi delil mevcuttur. Hatta bir âyet veya hadis bir yönden kat'î, diğer yönden zannî delâlete sahip olabilir. Kıyas ve diğer aklî delillerin şer'î hükme delâletleri ise daima zannîdir. Fıkıh usulünde delâletin tanımı ve neveleriyle ilgili olarak yer alan ayrıntılara ve delil-medlül ilişkisine paralel olarak delil daha birçok açıdan farklı ayırım ve adlandırmalara tâbi tutulabilir. Meselâ Ebû'l-Velîd el-Bâcî sem'î delillerin asl, ma'kûlû'l-asl, istishâbü'l-hâl şeklinde üçlü ayırımından (*İhkâm*, s. 187), İzzeddin İbn Abdüsselâm lafzî deliller-mânevî deliller şeklinde ikili ayırmadan söz eder (*el-İmâm*, s. 81-82). Yine fıkıh usulünde yer alan ibare, işaret, delâlet ve iktizâ ile delâlet; mantûk ve mefhûm ile delâlet; mutabakat, tazammun ve iltizam ile delâlet ayırımları da delilin benzeri ayırım ve adlandırmalara tâbi tutulmasını mümkün kılmaktadır (bk. DELÂLET).

Kitap ve Sünnet'in şer'î delil olarak kabulünde görüş birliği vardır. İcmâ ve kıyas da büyük çoğunluğa göre şer'î delildir. Bu dört delil usul kitaplarında "şeriatın asılları" (usûlü's-şer') olarak anılır. Bununla birlikte sadece Kitap ve Sünnet'i veya Kitap, Sünnet ve icmâ kabul edip kıyası daha tâlî ve farklı bir konumda ele almak da mümkündür. Bu yaklaşım tarzı ise kıyasın bir delilden ziyade diğer üç delilden hüküm elde etme (istismar, istinbat) metotlarından biri sayılmasıyla veya ilk üç delilin kat'î, kıyasın ise zannî delil kabul edilmesinden kay-

naklanan derece farklılığının gösterilmesi gayretiyle izah edilebilir (Ebû İshak eş-Şîrâzî, I, 162-163; Pezdevî, I, 19-20; Gazzâlî, I, 5-6; II, 228). Delillerin asl-ma'kûlû'l-asl şeklindeki ayırımında da "asl" ile Kitap, Sünnet ve icmâ "ma'kûlû'l-asl" ile lahnû'l-hitâb, fahve'l-hitâb, ma'ne'l-hitâb (kıyas), istidlâl bi'l-hasr gibi, naslardan hüküm çıkarmada kullanılan dil ve mantık kuralları ve akıl yürütme metotları kastedilir (Bâcî, s. 187). Buna karşılık bu ilk üç delile kıyas ve istidlâlî ayrı ayrı ilâve edip şer'î delilleri beş olarak gösterenlerse (Âmidî, I, 145; İbn Hâcib, s. 45; Sübkî, I, 29) kıyası daha dar ve teknik anlamda alıp kıyas dışındaki diğer aklî delil ve metotları istidlâl başlığı altında toplamak isterler. Bütün bu tasnifler, şer'î deliller arası hiyerarşiyi ve İslâm hukukçularının hüküm verirken gözettikleri sırayı ana hatlarıyla ortaya koymaktadır. Bununla birlikte gerek bu delillerin mahiyet ve kapsamını tesbitte, gerekse naklî delillerden hüküm elde etme kaide ve metotları olan aklî delillerin delil olarak kabulü, kullanımı, derecelendirilmesi ve hatta adlandırılmasında hukukçular ve hukuk ekolleri arasında zaman zaman ciddi görüş ayrılıkları olmuştur. Bu da İslâm hukuk doktrininde yer alan zengin görüş farklılıklarının önemli bir sebebi-ni teşkil eder.

Kitap ve bunun etrafında kademe kademe yer alan diğer şer'î deliller, netice itibarıyla insanlığa doğru yolu gösterme, selim aklın ve fitratın da gerektirdiği bir hayat tarzını tesis etme, ferdî ve sosyal dengeyi ve düzeni sağlama gibi gayelere mâtuftur. Bu sebeple şer'î deliller hem kendi içinde bir bütünlük ve tutarlılık arzeder, hem de akliselimle, fitratla, insanlığın ortak ideal ve değerleriyle tam bir uyum gösterir. Deliller arasında, nakil ile akıl arasında gerçekte çatışma yoktur. Bir çatışma gözüktüyorsa bu sübjektif bakış açılarına, çatışan delillerden birinin yanlış algılanmasına ve değerlendirilmesine bağlanmalıdır.

Delil bilhassa muâmelât hukukunda, terim anlamından çok sözlük anlamıyla bağlantılı olarak, "bir şeyi bilmeye yarayan alâmet ve karîne" mânasında da kullanılır. Nitekim *Mecelle*'de yer alan, "Bir şeyin umûr-ı bâtınada delili o şeyin makamına kâim olur" (md. 68) ifadesinde sözü edilen delil, doğrudan ve açıkça bilinmesi mümkün olmayan bir hususta zannî de olsa belli bilgi ve kanaate

ulaştırılan dolaylı bilgi kaynaklarını, emâre ve karîneleri, hatta illet-i zâhireyi de içine alacak kadar geniş bir anlam taşır. Meselâ belli davranış nevelerinin borçlar veya ceza hukukunda rızâya, vazgeçmeye, izin ve icâzete, kasıt ve taammüde delil sayılması böyledir.

Muhakeme hukukunda ispat vasıtalarına genel olarak delil denilmesi, kuvvet derecelerine göre kat'î delil, zannî / takdîrî delil gibi ayırım ve adlandırmaların yapılması mümkünse de bu alanda delilden ziyade beyyine, karîne, şahitlik, ikrar, nükûl gibi terim ve özel adlandırmaların kullanımı yaygınlık kazanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Tehânevî, *Keşşâf*, I, 492-498; Buhârî, "Şüf'a", I; Ebû'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu'temed* (nşr. Muhammed Hamîdullah), Dimaşk 1965, I, 9-10; II, 690-692; Bâcî, *İhkâm* (Türkî), s. 171-187; Ebû İshak eş-Şîrâzî, *Şerhu'l-Lûm'a* (nşr. Abdülmeccid el-Türkî), Beyrut 1988, I, 155-163; II, 755, 1001; Pezdevî, *Kenzü'l-vüşûl*, I, 19-20; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, I, 5-6, 100; II, 228; Fahreddin er-Râzî, *el-Mahşûl*, Beyrut 1988, I, 15, 51-52; Âmidî, *el-İhkâm*, Kahire 1967, I, 11-12, 145-146; İbn Hâcib, *Muntehe'l-vüşûl ve'l-emel*, Beyrut 1985, s. 4, 45; İzzeddin b. Abdüsselâm, *el-İmâm fi beyâni edilleti'l-aşkâm*, Beyrut 1987, s. 81-82; Beyzâvî, *Minhâcû'l-vüşûl fi 'ilmi'l-uşûl*, Beyrut 1984, I, 18-40; Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, I, 29-46, 124-129; Şâtibî, *el-Muwâfaqât*, III, 15-85; *Mecelle*, md. 68; Şevkânî, *Neylû'l-evfâr*, V, 372-378; Muhammed Hudarî Bek, *Uşûlü'l-fıkh*, Kahire 1969, s. 14-18, 205-209; Abdüllatif Abdülazîz Berezendî, *et-Te'arüz ve't-tercîh beyne'l-edilleti's-şer'iyye*, Bağdad 1977, I, 173-239; Abdülkerim Zeydân, *el-Vecîz fi uşûli'l-fıkh*, Beyrut 1987, s. 11-12, 147-151; Ahmed ez-Zerkâ, *Şerhu'l-kavâ'id il-fıkhıyye*, Dimaşk 1989, s. 345-347; Zekiyyüddin Şa'bân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları* (trc. İ. Kâfi Dönmez), Ankara 1990, s. 39-43; A. J. Wensinck, "Kıyâs", *İA*, VI, 785-786; S. van den Bergh, "Da'il", *El'* (İng.), II, 101-102.

ALİ BARDAKOĞLU

DELİLLER HANI

Diyarbakır'da

XVI. yüzyıla ait Osmanlı hanı.

Sur içinde Mardin Kapısı yakınında yer alan yapı Hüsrev Paşa Hanı olarak da adlandırılmaktadır. Han 934 (1527-28) yılında Diyarbakır'ın ikinci Osmanlı beylerbeyi Deli Hüsrev Paşa tarafından yaptırılmıştır. Yapının Deliller Hanı adını almasının sebebi, hacı adaylarına rehberlik yapan delillerin burada konaklamasıdır. Han karşısındaki geniş alana da Hacılar Harabesi denilmektedir.

Açık avlulu ve kapalı iki bölümden meydana gelen yapı, bu haliyle Selçuklu dev-